

İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE HORASAN; YERİ VE X. YÜZYILDAKİ DURUMU

Sebahattin Samur
(Prof. Dr.) Erciyes Ü. İlahiyat F.
samurs@erciyes.edu.tr

Horasan kelimesinin içinde geçtiği tamlamalara Türk tarihinde ve edebiyatında sıkça rastlanmaktadır. “Horasan çerağı, Horasânî (kavuk), Horasan postu¹ ve Horasan erenleri”² gibi kavramlar bunlardan bazılarıdır.

Bugün için coğrafi olarak bir bölgenin de ismi olan Horasan, tarihte tam olarak nereye tekâbül etmektedir? Türk kültürü için neden bu bölge önem taşımaktadır? Bu ve benzeri sorular birçok araştırmacının aklına geldiği gibi benim de zihnimden geçtiğinden bu bölgenin İslam Coğrafyacılarına göre tam olarak neresi olduğunu ve bölgenin özelliklerini ortaya koymaya çalışacağız. Bunun Türk tarihi, Türk edebiyatı ve çeşitli dallarıyla İslâmî ilimlerle uğraşanlara faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Horasan kelimesi “hor” ve “âsân” olmak üzere iki kelimedden oluşan bir kavramdır. Bu kelimenin Farsçanın bir kolu olduğu belirtilen Dârî dilinde iki anlamı vardır. Birincisi “güneş” ve onun “doğduğu yer” yani “doğu”; ikincisi ise “ye” ve “afiyetle”, yani “afiyet olsun” diye tercüme edebileceğimiz bir manaya gelmektedir. Yakut Hamavî (Ö:626/1229) Horasan kelimesinin karşılığını böyle açıklarken, tercihini birinci şık üzerinde kullanarak bu yerin coğrafi açıdan neresi olduğunu belirlemeye çalışmaktadır³.

İslam coğrafyacılarının konuyla ilgili eserlerine baktığımızda ilk intiba olarak bölgenin neresi olduğu konusunda hem fikir oldukları düşüncesi doğuyor. Ancak bizzat Yakut’un kaynak gösterdiği önceki eserleri sonrakilerle kıyaslayınca kastedilen bölgenin ciddi anlamda farklılaştığını görüyoruz. Bir araştırmacı bunu tuhaf bulabilir. Ancak bizim bulmadığımızı söylememiz gerekir. Kelimenin anlamı “doğu” olduğuna göre, bizim de kime göre ve ne zaman? sorularını sormamız gerekir. Kelimenin Farsça olmasına bakarak doğu kavramını onlara göre açıklamak doğru olsa gerektir. Ancak Horasan kelimesini Arapların ve Arapça kaynakların da

¹ Bu kavramlar için bak. M. Zeki pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul, 1983, 1,846-847.

² M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1981, s. 33, 35, 41, 50, 51, 54.

³ Şihabeddin Ebu Abdillâh Yakut b. Abdillâh el-Hamavî er-Rumî el-Bağdadî, *Mu’cemu’l-Buldan*, Beyrut, 1388/1968, II, 350

kullandığını dikkate alırsak bunlar da tanımlanan doğu kavramıyla kendi konumlarını bağdaştırmış olmalıdır. Nitekim Yakut; Horasan sınırını tarif ederken kime ve neye göre açıklaması yapmamakla birlikte bu sınırı Irak'tan başlatmıştır. Ancak kaynaklarda Irak kavramı Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem olmak üzere iki ayrı bölge için kullanılmaktadır. Yakut'un kaydettiğinin ise Irak-ı Acem olduğu muhakkaktır⁴. Horasan kelimesinde doğu kavramının konum tesbitinde Irak'ın her iki bölgesiyle esas alınması gerektiği Ebu'l-Fida'da (Ö.732/1327) daha açıktır. Ebu'l-Fida kavramın Iraklılara ait olduğunu şöyle ifade etmektedir: "Iraklılar derlerki; Horasan Rey'den Güneş'in doğduğu yere kadardır. Bazıları ise Cebel-i Hulvan'dan Güneşin doğduğu yere kadardır derler."⁵

Sonuç olarak "doğu" dan maksat "Irak" ın doğusudur. Sasaniler devletinin esas merkezinin, bugünkü Irak olduğu göz önüne alınırsa, aynı kavramın Araplar tarafından da kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. İsim aynı kalmakla birlikte kastedilen bölgenin bu kadar değişken olması tarihi kavramlar ve yer isimleri üzerinde durmayanlara biraz tuhaf gelebilir. Ancak aynı şekilde esnek olan ve daha âşinâ olduğumuz bir başka isimlendirme ile örneklendirirsek merakımız daha iyi anlaşılabilir. Mesela; Yakut'un isminde geçen "er-Rûmî" kelimesi ile acaba neresi kastedilmektedir? Yani bu nisbet hangi şehre veya bölgeyedir? "Diyâr-ı Rûm" veya "İklîm-i Rûm", Süheybu'r-Rûmî (Ö.37/658) veya Mevlana Celaleddin er-Rûmî (Ö. 672/1273)" derken yaklaşık olarak nerenin anlaşıldığını, bir başka deyişle Anadolu coğrafyasının anlatılmak istendiğini anlıyoruz. Ancak aynı anlama gelen "Rumeli" tabiriyle acaba neresi kastedilmektedir? Görüldüğü gibi zamanın değişmesiyle, isim aynı olmakla birlikte kastedilen bölge değişmiştir. Ayrıca Rumeli kavramını hiç işin içine karıştırmamak bile Anadolu sınırına nereler dahildir? Bu soruya cevap vermek çok kolay olmasa gerekir⁶.

Yakut, Irak'tan başlattığı Horasan'ın, üç önemli merkezini olduğunu belirtmektedir. Bunlar; Nişabur, Herat ve Merv şehirleridir. Ceyhun nehrinin beri tarafındaki (bize göre) diğer şehirleri de saydıktan sonra bazılarının Harezmi ve Mâverâünnehr'i de (Ceyhun'un öteki tarafı) Horasan'dan saydıklarını fakat kendisinin bu görüşe katılmadığını belirtmektedir⁷. Bununla birlikte kendisinden daha eski bir kaynak olan Belâzurî'nin taksimini aynen vermekte arada niçin farklılık olduğunu da açıklamaya çalışmaktadır.

Belâzurî (Ö.279/892), Horasan'ı dört bölgeye ayırmaktadır:

⁴ Aynı yer. Burada başlangıç noktası olarak Cuveyn ve Beyhak şehirleri kaydedilmiştir.

⁵ İmadeddin İsmail b. Muhammed b. Ömer Ebu'l-Fida, *Takvîmu'l-Buldân*, (Tah. M.Reinaud), Beyrut, tarihsiz, (Burada 1840 Paris baskısının esas alındığı belirtilmiştir.) s. 441.

⁶ Rum kelimesi aslında Arapların Roma kelimesini kendi dilleriyle söyleyiş biçimidir. Dolayısıyla da onunla ilişkili kişi ve yerleri Rûmî diye adlandırmaktadırlar. Bu isimlendirme sonraki asırlarda bize de geçmiştir.

⁷ Yakut, II, 350-351.

1. Nisabur, Kûhistan, Tabeseyn, Herat, Bûşenc, Badğis ve adı Taberân olan Tus illerini içine alan İranşehr.
2. Merv-i Şahcan, Serahs, Nesâ, Bâverd, Merverrûz, Talekân, Zem ve Âmul.
3. Burası nehrin batı tarafındaki ülkedir. Nehir ile arasında sekiz fersahlık mesafe vardır. Bu bölge Fâryâb, Cürcan, Yukarı Toharistan(Tâlekan), Huttal(Vahş), Ku-vâdiyan, Hast, Enderâbe, Bâmiyan, Bağlan ve Vâlic illerinden mürekkeptir. Burası Müzahim b. Bistam'ın şehridir. Benk'in kazası olan Bedehşan, Tibet'e girilecek yerdir. Enderâbe'den de Kâbil'e girilecek bir yer vardır. Tirmiz, Belh'in doğusundadır. Sağâniyan, Zem, Aşağı Tohâristan, Hulm ve Simincan illerini ihtiva eder.
4. Bu bölge Mâverâünnehir'dir: Buhara, Şaş, Turarbend, Soğd, yani Kis ve Nesef, Rûbistan, Ustrûsene, Mukanna'nın kalesi Seman, Fergana, Şem, Semerkand, Ebarket, Benaket ve Türk illerini ihtivâ eder⁸.

İbn Fakih'in (Ö.300/912 ?) eserinden aldığımız bu metin, küçük farklarla hemen hemen aynen Yakut'ta da tekrar edilmiştir. Belâzûrî'nin eserine atfen verilen metin görüldüğü gibi Rey şehrinin doğusunda kalan bütün Müslüman beldelerini içine almaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi Yakut, bu kanaatte değildir. Ancak Yakubi (Ö.292/905 ?), tam bu şekliyle, yani dörde ayırıp teker teker saymamışsa da yukarıda verilen tüm beldeleri Horasan'dan saymaktadır⁹. Bununla birlikte ilginç olan bizzat Belâzûrî'nin eserine baktığımızda o, Horasan'ın şehirlerini anlatırken kendisine atıfta bulunanlar gibi önce guruplandırıp sonra teker teker saymak yerine, Yakubi'nin yaptığı gibi, bölgenin fethini anlatırken yeri geldikçe bilgi vermektedir. Eğer eserin bizim görmediğimiz bir başka nüshasında, Horasanla ilgili olarak bu şekilde bilgi verilmemişse bu, söz konusu kaynakların ondan alırken daha sistemli hale getirerek özetledikleri anlamına gelir¹⁰.

Burada kendisine atıfta bulunduğumuz üç müelliften daha geç bir dönemde yaşamış olan Kazvinî (Ö.682/1283) ise Horasan'ı ele alırken oranın belli başlı şehirlerini Merv, Herat, Belh ve Nişabur olarak saymaktadır.Yani bir başka ifade ile Yakut'la aynı görüşü paylaşmaktadır¹¹. Ebu'l-Fida ise yukarıda saydığımız coğrafyacıların hepsinden sonra gelmiş bir kişi olarak eserinde hayli detaylı bir yerleşim birimleri çizelgesi vermiştir. Hazırladığı bu çizelgeler arasında Horasan'ı ayrı bir başlık altında ele almış ve Horasan'ın önemli yerleşim merkezlerini tek tek

⁸ Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Fakih el-Hemedâni, *Muhtasarı Kitabı'l-Buldan*, (Çev. Yusuf Ziya Yörükan, Notlarla yayına haz. Süleyman Özkaya) *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, İstanbul,2004, s. 272; Yakut, II, 351. İbn Fakih, Türk illerinden ne anladığını daha sonraki sayfalarda ayrıntılı olarak vermektedir: "Türklerin uruğlarına ve beldelerine gelince, bunların başında Tokuzguz gelir. Bunların ülkesi, Türk ülkelerinin en genişidir ve sınırları Çin, Tibet, Harluh, Guz, Peçenek, Türkes, Erküş, Hıfcah, Hırhız'a dayanır." s. 277.

⁹ Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el Ya'kubi, *Kitabu'l-Buldan*, (Çev. Y. Z. Yörükan, Yay. Haz. Tahsin Koçyiğit), *Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, İstanbul, 2004, s. 336-341.

¹⁰ Ahmed b.Yahya b.Câbir b. Dâvud el-Belâzuri, *Fütûhu'l-Bıldân* (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s.584-629.

¹¹ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut, 1389/1969, s. 361-362.

saymıştır. O da Yakut ve Kazvinî gibi Merv, Herat, Belh ve Nişabur şehirlerini Horasan'ın en önemli merkezleri olarak kaydetmiştir¹². Ancak Kazvinî'den farklı olarak Gür ve Zâbulistan için de ayrı bir çizelge tertip etmiş, fakat bazılarınca burasının Horasan'dan sayıldığına işaret etmiştir. İslam tarihi içinde adından çok bahsedilen Gazne şehri ve Kabul şehri de bu çizelgede yer almıştır¹³. Tohâristan ve Bezeşan (Ebu'l-Fida Bedeşan değil Bezeşan diyor) da aynı şekilde ayrı bir çizelge ile verilmiş, fakat Belh'ten bir parça yani Horasan'ın parçası olarak görülmüştür¹⁴. X. yüzyılın kaynaklarında Horasan'ın bir parçası olarak kaydedilen Harezm ve Mâverâünnehir de ayrı bir çizelge ile bu eserde yer almıştır. Ancak Ebu'l-Fida, bu bölgelerin Horasan'dan sayıldığına dair bir kayıt düşmemiştir. Aksine Mâverâünnehir için ayırdığı faslın hemen başlık altına buranın Türkistan'ın bir parçası olduğu kaydını düşmüş ve Yakut'un "el-Müşterek" adlı çalışmasına atıfta bulunarak buraya "Turan" denildiği ve burasının "Hayâtıla"nın memleketi olduğunu belirtmiştir. Bu kısımda verilen çizelgede tabii ki Semerkand, Buhara ve Taraz(Talas) şehirleri de yer almıştır¹⁵.

Bütün bu anlattıklarımıza dayanarak Horasan'ın neresi olduğuna dair bir kanaat belirtecek olursak görüşlerin iki noktada yoğunlaştığını söyleyebiliriz:

Birinci görüşe, yani Belâzurî (Ö.279/892), Yakubî (Ö.292/905 ?), ve İbn Fakih (Ö.300/912 ?) gibi IX. ve X. yüzyıl kaynaklarına göre Horasan; bugünkü İran haritalarında yer alan ve İran'ın orta kesiminde büyük bir alanı kaplayan Deşt-i Kevir ve Kevir-Lut çöllerinin doğusu ve kuzey-doğusunda yer alan, Tahran'ın doğusundan başlayan ve kaynaklarımızın Türk illeri ve Tibet diye tanımladığı bölgelere kadar uzanan bütün yerlerdir. Açık ki, tarif etmeye çalıştığımız yerler söz konusu tarihlerde ülkenin bu yönünde Müslüman yönetimlerin elinde bulunan toprakların hepsini kapsamaktadır. Bu toprakların doğu ve kuzey sınırları için kesin bir şey söylemek ise bu bölgelerdeki sınırların dönem dönem esaslı değişikliklere uğraması nedeniyle zordur.

İkinci görüşe gelince, Yakut (Ö.626/1229), Kazvinî (Ö.682/1283) ve Ebu'l-Fida (Ö.732/1327) gibi XIII. ve XIV. yüzyıl coğrafyacılara göre Horasan; yukarıda belirttiğimiz yerden başlamak üzere Ceyhun nehrinin beri tarafı ile bahsi geçen çöl arasındaki bölgedir. Bu bölgenin doğuya doğru devamı olan bugünkü Afganistan ve Doğu Türkistan'ın bir kısmı da bu tanımın içinde yer almaktadır.

Bu tesbiti yaptıktan sonra böyle bir görüş ayrılığının nereden kaynaklandığını tartışabiliriz. Horasan, Sasaniler döneminde bu devletin, Emeviler ve Abbasiler zamanında da bütün İslam dünyasının en doğu sınırını teşkil ediyordu. Dolayısıyla

¹² Ebu'l-Fida, s. 449-463.

¹³ Ebu'l-Fida, s. 464-469.

¹⁴ Ebu'l-Fida, s. 471-475.

¹⁵ Ebu'l-Fida, Harezm için bak. s. 477-481; Mâverâünnehir için bak. s. 483-506.

bu kelimeyle ülkenin tüm doğu kısmının kastedilmesi kelime anlamına da uygun bir isimlendirilmedir. Ancak bölgenin hayli geniş ve çeşitli yönden önemli olmasına rağmen, yine de merkeze yani Irak'a göre, ilk dönemlerde, ağırlığının az olduğunu düşünebiliriz. Bu nedenle Horasan'ın çeşitli merkezlerinin ayrı ayrı isimlerle, yaygın olarak anılmaması gayet makul görünmektedir. Nitekim "Mağrip" kelimesinin Araplar arasındaki kullanımı bu görüşü destekler mahiyettedir. Zira ülkenin batı kesimini ifade için geçmişte kullanılan bu kelime bugün de kullanılmaya devam etmektedir. Bu görüşe ek olarak bütün bu yerlerin söz konusu dönemlerde tek bir valinin yönetiminde olmasını da sayabiliriz. Yakut, Belâzuri'ye ait bölge taksimatını reddederken bu son noktaya vurgu yapmaktadır¹⁶. Halbuki daha sonra bu anlayışın değişmesi çok tabiidir. Bir kere Horasan'ın siyasi, ekonomik ve kültürel ağırlığı zaman içerisinde iyice arttı. Hatta X. yüzyılın sonuna doğru diğer bölgelerin, Irak ve Mısır'ın da önüne geçmeye başladı; en azından onlara denk oldu. Dolayısıyla genel bir tanımlama yerine bu bölgenin parçalarının her birisi kendi isimleriyle ve özellikleriyle ön plana çıkmaya başladı. Horasan kavramı da bu arada coğrafi olarak sınırlandı. Belki de ilk çıkışındaki anlamına döndü. Nitekim İbn Havkal'ın (Ö.367/977) daha X. yüzyılın sonuna doğru Horasan'ı anlatırken bir sınırlama ihtiyacı hissettiğini görüyoruz:

"...Huttal arkasındaki Kâbil ve Vehhan sınırında olan Halaç diyarını ve diğerlerini Hind diyarından kıldık...Huttal'ı ...Harezmi ise Mâverâünnehir'e zam ettik."¹⁷

İşte bu ihtiyaç sonucu İslam coğrafyacıları XIV. yüzyıla gelindiğinde eski Horasan'ın her bir bölgesini ayrı ayrı çizelgelerle vermeyi, onların her bir parçasını kendine has isimleriyle anmayı tercih etmişlerdir. Böylece ikinci gurubun görüşleri giderek ağırlık kazanmıştır. Ancak eski anlayış yani XI. yüzyıldan önceki kullanım kültürel anlamda varlığını sürdürmüştür.

HORASAN'IN ÖNEMİ

Horasan kelimesiyle coğrafi bölge olarak nerenin ya da nerelerin kastedildiği yönündeki bu tesbitten sonra Horasan'ın İslam tarihi açısından, aynı zamanda Anadolu'daki Türk kültürü açısından neden önem arzettiğine gelebiliriz.

Horasan, Sasanî devletinin doğu sınırını Türk devletlerinin de güney veya batı sınırını oluşturmaktaydı. Kesin sınırlardan bahsetmek hayli zor olmakla birlikte Ceyhun ırmağının iki taraf arasındaki tabii sınırı teşkil ettiğini söyleyebiliriz¹⁸. Ele aldığımız dönemde, önce Türklerin ve Farsların yaşadığı bu geniş bölgeye, Emevilerden itibaren Araplar da katıldılar. Ancak zamanla, Türklerin ağırlığına bağlı olarak, bu coğrafyada Türk nüfusu ve nüfuzu giderek arttı. Belki de daha görünür

¹⁶ Yakut, II, 351.

¹⁷ Ebu'l-Kasım Muhammed b. Havkal en-Nasibi, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (çev. Y. Z. Yörükan, Yay. Haz. Ali Ertuğrul), *Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, İstanbul, 2004, s. 139.

¹⁸ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1990, s. 67

hale geldi.

Hız. Osman (644-655) halife olunca hicri 28 veya 29 yılında Abdullah b. Âmir b. Küreyz'i Basra'ya vali tayin etmişti. İşte bu şahıs Ahnef b. Kays'ı Kûhistan'a gönderdi. "...Heytallar onunla karşılaştı. Ahnef onları hezimete uğrattı ve Kûhistan'ı savaş yoluyla fethetti...Heyâtıla Türklerdir."¹⁹ Belâzurî'nin verdiği bu bilgiden anlaşıldığı üzere daha ilk İslam fütuhâtı yıllarında Müslüman Araplar Türklerle, hem de Horasan'ın girişinde, karşılaşıyorlar. Gerçi Belâzurî, Heyâtıla'nın Türk olup olmamasında tereddüt ediyor. Fakat başka kaynaklar bu tereddütleri giderecek mahiyettedir²⁰. Kısacası Farısların çoğunlukta olduklarını düşünebileceğimiz yerlerde bile, daha İslam öncesi dönemde Türkler karşımıza çıkmaktadır.

Belâzurî, Merverrûz'un fethini anlatırken de şu ifadeyi kullanmaktadır: "el-Ahnef Merverrûz halkı ile birkaç defa savaştı...el-Ahnef, onları ve onlarla beraber olan Türkleri hezimete uğrattı."²¹ Bir başka yerde ise Türklerden şöyle bahsetmektedir: "Ziyad öldükten sonra, Ubeydullah b. Ziyad'ı Horasan'a vali tayin etti...Ubeydullah 24 bin askerın başında nehrin öteki tarafına geçti ve Beykend'e geldi. Bu sırada Hatun, Buhara şehrindeydi. Bunun üzerine Hatun elçi gönderip Türklerden yardım istedi. Çok sayıda Türk onun yardımına geldi."²² Burada bu satırları kaydetmemizin sebebi, bu bölgede ve bütün İslam dünyasında Türklerin öncülüğü ve hakimiyeti ele geçirdikleri XI. yüzyıldan çok önceleri, ilk İslam hakimiyeti yıllarında bile bölgede kayda değer bir Türk nüfusunun ve nüfuzunun varlığına işaret etmektir. Esasen Türklerle Araplar arasında bahsi geçen yıllarda başlayan savaşlar ve mücadeleler değişik şekil ve boyutta asırlarca devam etmiştir. Bizim maksadımız IX-X. yüzyıllardaki durumu tespit olduğu için, bu mücadeleler üzerinde durmayarak doğrudan söz konusu zaman dilimine geliyoruz²³.

X. yüzyılda Horasan'da yaşayan halkın durumunu anlatan İslam coğrafyacıları, buradaki şehirler ve onların durumlarıyla ilgili hayli ayrıntı sayılabilecek bilgiler de vermektedirler. Bu arada Türk, Fars ve Araplara sık sık atıf yapılmakla birlikte şehirlerin nüfus yapısı hakkında ayrıntılı bilgilere rastlamadık. Yukarıda işaret edildiği gibi Ceyhun nehri Türkler ile Farıslar arasında bir sınırdır. Ancak bu nehrin güneyi ile ilgili bilgi verilirken de kaynaklarda sık sık Türklerle atıflar bulunmaktadır. Yalnız bu kaynaklarda bölge halkından bahsedilirken kullanılan temel kavram

¹⁹ el-Belâzurî, s. 585.

²⁰ Barthold, s. 101;. Huttal bölgesi anlatılırken adından çok bahsedilen bu kavmin ; Heytallar veya Heyâtıla'nın, Akhunlar veya Eftalitler olduğu çeşitli kaynaklarda iddia edilmektedir. Geniş bilgi için bak. Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya, 1994, s.50-51

²¹ el-Belâzurî, s. 590.

²² el-Belâzurî, s.596.

²³ Türk-Arap mücadelesi ve Türklerin İslamiyeti kabulleriyle ilgili birçok eski ve yeni çalışma vardır. Hem bilgi, hem de kaynaklar için bak. Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya, 1994; *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya, 1995.

"Horasanlı"dır. Dolayısıyla da bu ifadeden bölgedeki insanların aralarındaki milliyet ve kabile farklarını anlamak güçtür. "Türkler" ise, doğudan, batıdan ve kuzeyden onların komşularıdır. İbn Fakih'in Horasan, Horasanlılar ve komşularıyla ilgili ifadeleri şöyledir:

"Horasan, havası güzel, suyu tatlı, toprağı sağlam ve meyvesi lezzetli bir yerdir. Ahalisi işlerini sağlam yapar. Vücutları tam, boyları uzun ve yüzleri güzeldir... Bunlar ticaret erbâbi olduğu kadar hikmet, ilim ve fıkha ehildirler. Komşuları, düşmanların en kahramanı, din itibarıyla en kaba, müşkillere karşı en dayanıklı, ekmek ve nimete en ziyâde saygılı olan Türklerdir. Horasan ahalisi Türklerin berisinde Müslümanların siperidir."²⁴

Buradaki ifadelerden anlıyoruz ki; Türk kelimesiyle anlatılmak istenen toplum ya da topluluklar Müslüman değildirler ve Müslüman yönetimler açısından korktukları zorlu düşmanlarıdır. Ancak bu satırlar Horasan halkının Türk olmadığı veya en azından bir kısmının böyle olmadığı anlamına gelmez. Onlar Müslüman olmalarıyla diğerlerinden ayrılmışlardır. Nitekim İbn Fakih, Türk denilince ne anladığını şu ifadelerle bize de anlatmaktadır:

"Türklerin uruğlarına ve beldelerine gelince, bunların başında Tokuzguz (Dokuz Oğuz) gelir. Bunların ülkesi Türk ülkelerinin en genişidir ve sınırları Çin, Tibet, Harluh (Karluk), Guz (Oğuz), Peçenek, Terkeş (Türkeş), Erküş, Hifçah (Kıpçak), Hırhız (Kırgız)'a dayanır. Bütün Türk şehirlerinin sayısı on altıdır."²⁵

Bu ifadeler, yukarıda kaydettiğimiz görüşleri teyid eder mahiyettedir. Nitekim İbn Hurdazbih (Ö.300/912 ?) Türk illerini anlatırken yukarıdaki üsluba benzer bir şekilde bir çok yeri saydıktan sonra Fârâb'dan bahsederken şöyle demektedir:

"Fârâb şehrine gelince, burada hem Müslümanların, hem de Karluk Türklerinin sınır karakolları vardır. Şu halde büyük Türk şehirleri on altıdır."²⁶

HORASAN ŞEHİRLERİ

Türklerin şehirlerinden bahseden İslam coğrafyacıları elbetteki Horasan şehirlerinden de bahsetmişlerdir. Bu şehirlerin sayısı bölgenin genişliğine paralel olarak hayli çoktur. Konumları itibarıyla bir kısmı bugün de bölge için önemini korumaktadır. X. yüzyılın en gözde Horasan şehirlerini sayacak olursak şu şehirleri sanırım ilk sıraya yazmak gerekir: Merv, Belh, Nişabur, Herat. Bu dört şehir daha sonraları da Horasan diye anılan bölgededir. Semerkant ve Buhara ise sonraki asırlarda Mâverâünnehr diye ayrıca tasnif edilen bölgenin önemli merkezlerindedir.

²⁴ İbn Fakih, s. 266.

²⁵ İbn Fakih, s. 277.

²⁶ Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (çev. Y. Z. Yörükân, Yay. Haz. Tahsin Koçyiğit), *Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, İstanbul, 2004, s. 365.

Batıdan doğuya doğru giden ticaret yolunun yani ipek yolunun ilk uğrak yeri Merv şehridir. XVI. yüzyıla kadar dünya ticaretinde çok önemli bir rol oynayan bu ticaret yolu yalnızca paranın değil aynı zamanda kültürlerin de yayılma yollarını ifade eder. Yol, Merv'den sonra iki yönde ilerler. Birinci yol Ceyhun ırmağının beri tarafından çeşitli şehirlere uğrayarak Belh'e ulaşır. Buradan Kaşgar istikametinde Tibet'e, Kabil yönünde Hindistan'a veya Tirmiz tarafına doğru yönelerek Merv'den Türkistan içlerine giden diğer yola kavuşur. İkinci yola gelince bu yol Ceyhun'u geçerek Buhara, Semerkant istikametinde devam ederdi. Yolun nihai hedefi ise kuzey-doğu istikametinde Talas ve burasını izleyen öteki Türk ülkeleri ve Çin'di²⁷. Bu yol aynı zamanda Belh üzerinden Hindistan'a veya Aral gölünün kuzeyinden Baltık bölgesine kadar uzanıyordu. İslam coğrafyacılarının her şehir arasındaki mesafeleri, konaklama yerlerini ayrıntılarıyla belirtmesinden de anlaşılacağı üzere, bu yol güzergâhı her zaman siyasi ve iktisadi önemini korumuştur²⁸.

Horasan, sahip olduğu merkezi konumu itibarıyla sadece geçiş yolu olmamış, geniş üretim kapasitesiyle de giderek yoğun bir nüfusa, yüksek bir medeniyete beşiklik etmiştir. Saydığımız şehirler hakkında İslam coğrafyacılarının verdiği bilgiye baktığımızda bu durum daha da belli olacaktır.

MERV

Merv, Mervüşşahcan da denilen eski bir şehirdir. Tuzlu ve kumlu düz bir ovada kurulu olan şehir, Müslümanların fethinden sonra uzun süre bütün bu bölgelerin merkezi olarak kaldı²⁹. Me'mûn'a da bir süreliğine başkentlik yapan şehir, Halife Me'mûn'dan sonra Horasan valisi olan Abdullah b. Tahir'in Nişabur'u merkez edinmesiyle bu özelliğini kaybetmiştir. Yakûbî, şehir halkının Acem ve Araplardan oluştuğunu belirtmektedir. Araplardan Ezd ve Temim kabilelerine işaret ederken, Acemlerin dihanlardan oluşan bir eşraf kesiminden oluştuğunu belirtmektedir.³⁰ Bugün Türkmenistan'ın en büyük şehri olan Merv'de VIII. Yüzyılın sonunda ne kadar Türk olduğunu bilmiyoruz. Ancak Yakûbî, Merv ile Serahs arasındaki bazı yerleşim birimlerini saymakta ve buraların halkının Türk olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte bu Türklerin saldırılarından bahsetmesi onların, daha önce işaret ettiğimiz gibi, Müslüman olmadıkları ve Türk kelimesinin de din ayrımını ifade için kullanılmış olabileceğini aklımıza getirmektedir. Öyle anlaşılıyor ki; şehirde ciddi bir tarım ve sanayi üretimi bulunmaktadır. "Horasan kumaşları diye meşhur olan kaliteli kumaşlar burada dokunurdu."³¹ Merv çevresinde Pamuk ve İpek üretimi yapıl-

²⁷ İbn Hurdazbih Merv'den sonraki güzergâhı anlatırken şöyle demektedir: "Merv'den iki yol ayrılır. Biri Şaş'a ve Türk illerine, diğeri Belh'e ve Toharistan'a gider.", s. 362-363; İbn Fakih, s.274.

²⁸ Bu yolların ayrıntılı güzergâhları ve tarih içindeki değişiklikler için bak. Barthold, s. 67-194. Mâverâünnehr'in Coğrafi Özellikleri başlığıyla verilen bölümde Ceyhun ve Seyhun bölgesindeki yerleşim yerleri ve önemli ticaret yolları ayrıntılarıyla verilmiştir.

²⁹ İbn Havkal, s. 142-143.

³⁰ el-Yakûbî, s. 330.

³¹ Aynı yer.

maktadır. Hatta ipek kozası Cürcan ve Taberistan'a buradan gitmiştir³². Bölgede zirai üretimde kullanılabilecek su kaynakları sınırlı olduğundan suyun temini, dağıtımı ve kullanılması için ciddi bir sular idaresinin oluşturulduğunu görüyoruz. Emri altında on bin kişi gibi, bugün için bile çok sayılabilecek bir insan kitlesini çalıştıran sular idaresinin başkanı, bölgenin emniyet amirinden daha önemliydi³³. İbn Havkal Merv'in su kaynakları hakkında bilgi verdikten sonra su dağıtımını şöyle açıklamaktadır:

"Su taksimatı Merv suyunun taksim olduğu köy olan Zerk'ten başlar. Her mahalle ve her sokak için bu nehirden küçük bir su yolu açılmıştır. Bu nehir üzerine ağaçtan bir tahta konulmuş ve o tahta üzerinde, her birine aynı miktarda suyu bırakacak şekilde bir delik açılmıştır. Kimse bunu ne arttırabilir ne de eksiltebilir. Her topluluğun içeceği su muayyen miktar üzere gelir. Su çoğalırsa giden su da çoğalır, azalırsa herkesin hissesi toptan azalır. Su hususunda kimsenin diğerinden rüchâniyeti yoktur. Bu nehri idare etmek için ayrı bir emir vardır."³⁴

NIŞABUR

Nişabur'un gelişip parlaması Tahirilerin (821-875) bu şehri kendilerine başkent yapmalarından sonra olmuştur³⁵. Şehir bu dönemde ilim ve edebiyatın yanında canlı bir ticaretin merkezi olmuştur. Bu nedenle İbn Havkal şehrin pazarlarından, çarşılarından uzun uzadıya bahsettikten sonra sözü bölgede hayati öneme sahip su kanallarına getirmektedir:

"Bu şehrin sularının çoğu kanallardandır. Evlerin altından akar ve şehrin dışındaki tarlalarında açığa çıkar".

İbn Havkal'a göre, canlı bir ticarete ve üretime sahip olan bu şehirde üretilen bez çeşitleri, çok kıymetli pamuklu ve ipek elbiseler, üst sınıfların tercih ettiği yüksek bir standartdadır ve İslam ülkelerinin dışına bile ihraç edilmektedir³⁶.

BELH

Belh, Yakûbî'ye göre Horasan'ın en büyük şehridir. İslam fütûhatı döneminde zaman zaman Merv'in yerine bölgenin başkentliğini de yapan şehir, daha önce de işaret ettiğimiz gibi doğu-batı, kuzey-güney istikametinde ilerleyen ticaret yollarının tam kavşak noktasında yer almıştır. Şehirde ve çevresinde yaşayan halkın milliyeti konusunda coğrafyacılar açık ve net bilgi vermemekle birlikte Yakûbî'nin "Horasan padişahı Tarhan burada oturuyordu" ifadesinden bölgenin bugün de olduğu gibi bir

³² İbn Havkal, s. 144.

³³ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyetinin Tarihi İslamın Rönesansı*, Çev. Salih Şaban, İstanbul, 2000, s. 504.

³⁴ İbn Havkal, s. 143.

³⁵ el-Yakûbî, s. 329.

³⁶ İbn Havkal, s. 141-142.

Türk beldesi olduğunu çıkarabiliriz³⁷. Bölgede önce Türklerle Farmlar arasında sonra da Türklerle Araplar arasında uzun hakimiyet mücadeleleri olmuştur³⁸.

X. Yüzyılın başında şehrin etrafı iç içe iki surla çevrilidir. İki sur arasında beş fersahlık bir mesafe vardır. Bu aralık işlenmiş arazi ve çiftliklerle doludur. Ayrıca şehirden bahseden her kaynakta belirtilen "Nevbahar" buradadır. Nevbahar geniş, büyük ve özellikli bir yapıdır. Heykeller, kıymetli taşlar ve ipek kumaşlarla süslüdür. Bölge halkı buraya Müslümanların Kâbe'ye gösterdiği saygı gibi saygı göstermektedirler³⁹. Yakübî, burayı her ne kadar ateşgede olarak tanımlıyorsa da, buranın önemli bir Budist mabedi olduğu açıktır. Bu mabedin yöneticilerine ise Bermek adı verilmekteydi⁴⁰. Nevbaharın önünden bir ırmak akmaktadır. Irmağın üzerinde ise İbn Havkal'a göre on tane değirmen bulunmaktadır. Şehrin camisi ise tam şehrin ortasında olup etrafı aynı zamanda pazar yeridir. Cami devamlı olarak insanlarla dolup taşmaktadır. Her çeşit ticaretin yapıldığı, her taraftan malın geldiği ve etrafı bağlar ve bahçelerle dolu bu şehirde, aynı zamanda canlı bir ilmi hayatın olduğunu anlıyoruz. Adı geçen kaynak bu durumu şöyle ifade etmektedir:

"Ahalisi ilim ehlidir. Buradaki ahalide edeb, fıkhıta dikkat-i nazar ve derin ilimleri tetkik hevesi çok güçlüdür."⁴¹

HERAT

Kazvinî'nin Moğol istilasıyla birlikte tahrip gördüğünü belirttiği Herat, Horasân'ın en önemli şehirlerindendir⁴². Günümüzde Afganistan'ın önemli yerleşim birimlerinden birisi olan bu eski şehir X. yüzyılda iç içe iki sur ile çevriliydi. Şehrin halkı hakkında bilgi vermeyen İbn Havkal, kalesi ve kapıları hakkında detaylı bilgi vermiştir. Şehrin içinde ve çevresinde su kaynakları bulunmaktadır. Dolayısıyla zirai üretim hem şehir ve çevresinde, hem de bu idari merkeze bağlı bölgelerde geniş olarak yapılmaktadır. Şehrin camileri ise hayli öğrenci çekmektedir ki; İbn Havkal bu camileri Belh'inkilerle kıyaslamakta ve şöyle demektedir:

"Bu mescitlerde, Şam ve suğur mescitlerindeki gibi fakihler ve Kur'ân erbâbından kalabalıklar bulunur."⁴³

BUHARA

Buhara, her zaman bölgenin önemli bir şehri olagelmıştır. Yakübî'nin, "halkı

³⁷ el-Yakübî, s.336-337.

³⁸ Şehrin tarihi ve buradaki Türk hakimiyeti için bak. Emel Esin, *VI. Yüzyılda Batı Türk Hakimiyetine İlhâkından İslama Kadar Belh'in Kültür ve Sanat Tarihçesi*, s. 176-214, *Uluslararası Mevlana Semineri*, Yay. Haz. Mehmet Önder, 15-17 Aralık, 1973.

³⁹ Aynı yer ve ayrıca el-Kazvinî, s. 331-332.

⁴⁰ el-Yakübî, s. 337.

⁴¹ İbn Havkal, s. 150.

⁴² el-Kazvinî, s. 31.

⁴³ İbn Havkal, s. 144-145.

Araplardan ve Acemlerden olmak üzere karışıktır"⁴⁴ diye tanımladığı bu şehir Merv'den Şaş'a giden ticaret yolu üzerinde Ceyhun nehrini geçtikten sonraki ilk şehirdir. İbn Fakih'in verdiği bilgiye göre Merv'den Âmul'e kadar otuz altı fersahtır. Bu şehirden Ceyhun'a kadar bir fersah olup "Belh nehri" ile, yani Ceyhun ile Buhara arası on yedi fersahtır⁴⁵.

Bahsi geçen ana ticaret yolundan başka, geniş bir ovanın merkezinde yer alan bu şehir, hayli kalabalık bir nüfusun yaşadığı canlı bir ticaret merkeziydi. Ayrıca şehrin çevresinde pekçok köy, kasaba ve büyük yerleşim birimleri vardı. Halkı Yakûbî'nin ifadesiyle Arap ve Acem ise de İbn Havkal bu Acem kelimesini açmakta ve bunların dilinin Soğd dili olduğunu belirtmektedir⁴⁶. Ancak Afrasyab'ın (yani Alpertunga'nın) mezarının olduğu bu şehir halkının daha ilk kuruluşundan beri Türklerle bir ilgisinin olduğu anlaşılmaktadır⁴⁷.

Samanilerle(819-1005) birlikte bütün bölgenin idari merkezi olan ve bu sebeple iyice gelişen şehirde bütün binalar birbirine bitişikti. Şehrin etrafını çeviren eski kalelerin düzenli bir biçimde birbirlerine bağlanması yoluyla oluşturulan geniş savunma duvarlarının arasında kalan bölümde "dağ, ova ve işlenmemiş (bakımsız) arazi yoktur."⁴⁸

İç kale, bunu çevreleyen şehri kuşatan bir sur ve bunu da çeviren büyük duvar olmak üzere üç bölgeden oluşan bu şehrin sokakları, geniş ve taşlarla kaplanmıştı⁴⁹. Samaniler döneminde muhteşem köşkler ve saraylarla donatılan bu şehir, Moğol istilasından önce de zaman zaman karşılaştığı tahribâtı veya yangınları atlatmayı başarmıştır. Şehir, İbn Havkal'ın verdiği bilgiye göre, çok iyi düzenlenmiş ve iyi bakılan çok sayıda kanallar sayesinde büyük bir zirai üretimin merkezi idi. Buhara'da dokunan Buhariyye adıyla ün salmış pamuklu kumaşlar, kilim ve yün elbiseler Irak başta olmak üzere her yere gönderilmekteydi. Canlı bir ticaretin de merkezi olan şehirle birlikte, başta Beykent olmak üzere etrafındaki şehirler, kendilerine has "gıtrifiyye" adını verdikleri bir çeşit gümüş para kullanmaktaydılar. Muhtemelen diğer altın ve gümüşlerle birlikte kullandıkları bu paralar hakkında hayli ayrıntılı bilgi veren İbn Havkal, adı geçen paranın yalnızca bu ve bundan sonraki bölgelerde kullanıldığını ve bu gümüşlerden "Muhammediyye" denilenin üzerinde okunamayan bir takım harflerle yapılmış resimler bulunduğunu belirtir⁵⁰. Şehirde yalnızca ticaret ve sanayi değil aynı zamanda ilmi hayat da son

⁴⁴ el-Yakûbî, s. 339.

⁴⁵ İbn Fakih, s. 274.

⁴⁶ İbn Havkal, s. 173.

⁴⁷ Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer Narşahi, Tarihu Buhara, Tahkik Emin Abdülmecid Bedevi Kahire, 1993.

⁴⁸ İbn Havkal, s. 172.

⁴⁹ Barthold, s. 117.

⁵⁰ İbn Havkal, s. 173.

derece canlı idi. Kıyafetleri itibarıyla Mâverâünnehrin diğer halkına benzeyen Buharalılar, İbn Havkal'a göre, ilim, fıkıh, edep, emanet...ve diğer erdemlerde ötekilerden üstün idiler⁵¹.

SEMERKANT

Semerkant şehri, Buhara'nın da üzerinde bulunduğu Merv-Talas doğrultusundaki ticaret yolunun üzerindeydi. Buhara'ya uzaklığı o günkü ölçülerle otuz yedi fersahtı⁵². Ayrıca Belh'ten Ceyhun nehrinin hemen yanında karşı kıyıda yer alan Tirmiz üzerinden Türkistan içlerine uzanan ticaret yolunun tam kesişme noktasındaydı. Şehir, Samaniler döneminde başkent olan Buhara'dan bile daha geniş ve daha kalabalık bir nüfusa sahipti⁵³. Elimizde şehirlerin nüfus yapısını mukayese edebilecek yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak bir kaynak bize bu şehrin bir dönemki nüfusu hakkında bilgi vermektedir. Şehrin nüfusu Cengiz istilasından önce 100 bin aile kadarmış. Bu rakamın abartılı olduğunu düşünmüyoruz. Ayrıca Karahanlılar ve Harzemşahlar döneminde karşılaşılan bazı problemler de dikkate alınınca bu şehrin nüfusunun Samaniler zamanında en az bu kadar olması gerekir⁵⁴. Yakubî Semerkant'ı anlatırken burasını "illerin ulusu" olarak tanımlar⁵⁵. İbn Fakih ise şöyle der: "Yeryüzünde Semerkant'dan daha nezih, daha mamur, şereflihte daha ileride bir şehir yoktur."⁵⁶ Şehrin bütün yolları ve sokakları taş döşenmişti.⁵⁷ Horasan'ın diğer şehirlerinden Buhara ve Belh gibi iç içe geçmiş üç hisardan oluşan şehirde iç kale, şehrin bulunduğu kale ve etraf kasabaları da çevreleyen bir sur vardı. Çeşitli burçlar ve savunma sistemleriyle güçlendirilmiş dış surun içinde bağlar, bostanlar ve köyler vardı⁵⁸. Bol su kaynaklarına sahip Semerkant'ta hem savunma, hem sulama, hem de estetik anlamda su kanallarından yararlanılıyordu. Köyler ve kasabalar kanallar etrafında sıralanmıştı. Şehrin en önemli merkezi olan pazarların toplu olarak bulunduğu "Re's-i Tâk" denilen yere su, kemerler ve ayaklı kanallarla ulaştırılmıştı. Kanalin üzeri kurşunla kaplanmıştı⁵⁹.

Ticaretin canlı, zirai üretimin bol olduğu bu şehirde aynı zamanda cam, kâğıt ve kumaş sanayileri başta olmak üzere bir çok sanayi dalı gelişmişti. Özellikle Vezar'da dokunan pamuklu kumaşlar meşhurdu ve Irak'ta yüksek fiyatlara satılmaktaydı⁶⁰.

⁵¹ Aynı yer; ayrıca diğer şehirler ve kasabalarında bulunan yerleşim birimleri, mahalleler ve su kanalları, bunların adlarıyla ilgili geniş bilgi için bak. Barthold, s. 105-144

⁵² İbn Fakih, s. 275.

⁵³ Barthold, s. 88.

⁵⁴ Barthold, s. 93.

⁵⁵ el-Yakubî, s. 340.

⁵⁶ İbn Fakih, s. 277.

⁵⁷ İbn Havkal, s. 177.

⁵⁸ İbn Fakih, s. 275.

⁵⁹ İbn Havkal, s. 175

⁶⁰ İbn Havkal, s. 177; Barthold, s. 100; Mez, s. 527.

İslam fütuhatıyla birlikte Arapların da geldiği bu bölgedeki halkın ne oranda Türk veya Fars asıllı olduğu kaynaklardan pek anlaşılamıyor. Yalnız İslam coğrafyacılarının Semerkant'tan sonra doğu, kuzey ve Harezmi istikametinde giden yolları tarif ederken kullandıkları üsluptan anlıyoruz ki; Müslümanların hakimiyet alanlarını çevreleyen bütün bölgeler çeşitli Türk devletleriyle kuşatılmıştı. Bizzat Müslümanların yaşadığı bölgede de Müslüman Türklerin önemli bir çoğunluğa sahip olduklarını düşünebiliriz. Yakubî, Semerkand'ı anlatırken buranın halkının ne kadar cesur, ne kadar güçlü olduğunu vurguladıktan sonra burasının "Türklerin bağrında bir yer" olduğunu söylemektedir⁶¹. Ayrıca eski Semerkant'tan bahseden kaynaklar efsanevi Türk lideri Afrasyab'ın adını taşıyan bir yerden söz ettikleri gibi bir kale kapısında da bilinmeyen bir yazıdan bahsetmektedirler. Gerçi bu yazı İslam coğrafyacıları tarafından Yemen hükümdarlarına ait gibi görülmüştür. Fakat bu kitâbe üzerinde yorum yapan araştırmacılar bunun daha ziyade Orhun kitabelerinde kullanılan alfabe ile yazılmış olabileceğini düşünmektedirler⁶².

Horasan bölgesinde bulunan şehirler şüphesiz ki bu adını saydıklarımızdan ibaret değildir. Bunlar yalnızca geniş bölgelere bir anlamda merkez olan yerler olup, mesela Selçuklular ve sonrasında çok önemli rol oynayan Harezmi şehirleri X. yüzyılda nisbeten, en azından siyasi olarak, diğerlerinin gerisinde kalmış olmaları itibarıyla onlardan bahsetmedik.

Bölgede ilk İslam fütuhâtı yıllarından başlayan bir savaş ve mücadele ortamı olmakla veya zaten var olan devam etmekle birlikte, özellikle Halife Me'mun'un Merv'i kendisine başkent edinmesinden sonra bölgede hızlı bir yükselişin olduğunu düşünebiliriz. Her yönüyle gelişen Horasan bölgesi, çeşitli ihtilal ve rakib yönetimlerin mücadelelerine şahit olmasına rağmen, bu gelişmesini Samaniler (819-1005), Gazneliler (963-1186), Karahanlılar (840-1212) ve Selçuklular (1040-1157) döneminde arttırarak sürdürdü. İlk şiddetli sarsıntıyı Horasan'ın doğu kesimi Karahitay işgaline uğramasıyla yaşadı. Cengiz Han'ın işgal etmesinden sonra bölge, gördüğü tahribatı kısmen telafi etmesine rağmen bir daha eski konumunu hiç kazanamadı.

Bilinen bu hususları tekrar ederken bölgenin hayli kalabalık bir nüfusa yurt olduğunu düşünmemiz her halde yanlış olmaz. Ayrıca kaynaklardan bu nüfusun sadece sayıca çok değil, bilgi ve beceri açısından nitelikli de olduğunu anlıyoruz. İslam dünyasında yetişen alimlerin arasında oran olarak Horasan'ın durumuna herhalde hadis alimleri iyi bir örnek olur. "Kütüb-i Sitte" yazarlarının en az yarısı Buharî, Tirmizî ve Neseî Horasanlıdır. İslam coğrafyacılığındaki iki ekolden birisi Belh ekolu olarak bilinmektedir. Kalam mekteplerinin en önünde olan Eşarilik ve Matürîdilik mekteplerinden ikincisinin kaynağı Horasan'dır. Bu örnekleri diğer bütün ilim dalları için de tekrarlayabiliriz.

⁶¹ el-Yakubî, s. 340.

⁶² İbn Fakihi, s. 275-276; İbn Havkal, s. 176; Barthold, s. 90-93.

Bu bölgede bilim ve teknolojinin gelişmesi, nitelikli insan sayısının artması için şartlar X. yüzyılda iyice olgunlaşmıştı. Ulaşım, ticaret, tarım ve sanayi üretimi, madencilik başta olmak üzere her alanda gelişmiş; birçoğunda diğer bölgelerden daha ileri duruma ulaşmıştı. Belh şehrinin iki hörgüçlü develeri ve atları çok meşhurdu⁶³. İbn Havkal kendi döneminde artık giderek önem kazanan Mâverâünnehr'i anlatırken şöyle demektedir:

"Hayvanâta gelince, harp için çok hayvan beslemek zorunda olsalar da kendilerine yetecek kadar hayvan yetişir. Katır, deve, merkep ve koyundan da ihtiyaçlarından fazla miktarda Guzlar ve Hazleçlerden celbederler. Bunlar çok sayıda koyun ve sürü hayvanı yetiştirirler."⁶⁴

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Müslümanlar yeteri kadar hayvan beslemektedirler. Ancak özellikle koyun söz konusu olduğu zaman bu konuda çevre bölgelerde hakim konumda olan ve muhtemelen çoğunluğu henüz Müslümanlığı kabul etmeyen Oğuzlar ve Halaçlar bunlara koyun ve yün satmaktadırlar.

Tarıma gelince, bütün kaynaklar Horasan şehirlerinde suyun ne denli ileri bir teknoloji ile dağıtımının yapıldığını, sudan nasıl azami derecede yararlanıldığını uzun uzun anlatmaktadır. Her şehir bu konuda kendi şartlarına uygun bir sistem geliştirmiştir. Mesela suyun az olduğu, sıcaklığın, dolayısıyla buharlaşmanın çok olduğu Nişabur bu konuda özel bir sistem kullanıyordu. Yeraltı kanalları vasıtasıyla toplanan ve bu yolla dağıtılan suya Nişabur'da, yer üstünden ulaşmak için yerin altına "70 basamak inmek gerekiyordu." Bu yeraltı su yollarının yapımı büyük maharet istiyordu. Ayrıca her bölge suları kanallardan çekmek için değişik aletler kullanıyordu⁶⁵. İbn Havkal kıtlığın en son uğrayacağı yerin Mâverâünnehir olacağını belirtirken, Soğd, Ustrüşene, Fergana ve Şaş bölgelerinde diğer ülkelere de yetecek kadar bol meyve üretildiğini söylemektedir⁶⁶. Tarım ürünü çeşitlerinden olarak pamuk bugün olduğu gibi o zaman da önemli bir yer tutuyordu. İpek üretimi ise çok yaygındı. Hatta diyebilirizki Hazar çevresindeki bazı bölgelerle birlikte buralarda üretilen ve işlenen ipek Dünya pazarlarında XVII. yüzyıla kadar çok önemli bir rol oynamıştır⁶⁷.

Horasan bölgesi maden kaynakları bakımından da zengin ve bunların işlenmesi konusunda ileri idi. Bölgenin bir çok yerinde altın ve gümüş işletmeleri, Bamyân civarında bakır, kurşun ve cıva madenleri bulunmaktaydı⁶⁸. Fergana ise bu

⁶³ Mez, s. 509-510.

⁶⁴ İbn Havkal, s. 157.

⁶⁵ Mez, s. 504-505.

⁶⁶ İbn Havkal, s. 157.

⁶⁷ Sözü ettiğimiz bölgelerde ve Osmanlı coğrafyasında üretilen ve işlenen ipek, ipek ticareti ve Osmanlı-Safevî rekabetinde bu ticaretin rolü konusunda bak. Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I, 1300-1600, Çev. Halil Berktaş, İstanbul, 2000, s. 269-309.

⁶⁸ el-Yakubi, s.337; İbn Havkal, s. 157.

anlamda daha da zengindi. Ahsikes yakınında, Nakad'da ve diğer yerlerde altın ve gümüş madenleri, Süh yakınında cıva işletmeleri, Yukarı Nesyâ'da katran, amyant keteni, altın, gümüş, firuze, demir, bakır ve kurşun madenleri vardı. Nişadır ise çok az yerde üretiliyordu ve birisi de bu bölgeydi⁶⁹. Horasan'da kıymetli taşlar da üretilmekteydi. X. yüzyılın anlayışına göre değerli taşların en değerlisi firuze idi ve bu da Nişabur'da üretilmekteydi. Bölgeler arasındaki teknoloji farkını kıyaslama imkânımız olmamakla birlikte Fergana'da, bu bölgeden çıkan demirden üretilen silahların son derece meşhur olduğunu ve Irak'a kadar gönderildiğini biliyoruz. Ayrıca düzenli esen rüzgarlara sahip olan Afganistan bölgesinde herhalde Belh'te yel değirmenleri yaygındı. Bu arada su değirmenlerinin Belh de dahil olmak üzere hemen her yerde olduğunu hatırlamakta fayda vardır⁷⁰.

Maddi zenginlikler açısından herşeye sahip olan Horasan halkı aynı zamanda gönül zenginliğine de sahipti. İbn Havkal, misafirperverliklerini öve öve bitiremediği Mâverâünnehir halkının diğer konulardaki özelliklerini şöyle ifade etmektedir:

"Mâverâünnehirli zenginlerin çoğu mallarını hanlara, yollar yapmaya, cihad yoluna ve hayır amacıyla vakıflara tahsis etmeye sarf ediyorlar...Semerkant'da davalarına(misafirlerin) varıncaya kadar buzlu sebil suyu dağıtmayan han, yol kenarı, mahalle yahut insanların toplandığı bahçe görmedim."⁷¹

Bu arada ribatlardan bahseden İbn Havkal, Belh-Huttal arasındaki Ebu'l-Hasan Muhammed b. el-Hasan adlı birisinin ribatından bahsetmektedir ki, onun anlattıkları hem ulaşım ve yol güvenliğinin nasıl sağlandığını, hem de ilmin bu bölgelerde nasıl geliştiğini açıklar mahiyettedir.

"...Bu ribat haddizâtında en güzeli ve mevkii itibarıyla en faydalısıdır. Zira, burada ona olan ihtiyaç pek büyük ve insanların ihtiyacı pek şiddetlidir. Ahali korku, düşman saldırısı, kar tehlikesi veya bir zarara uğramak gibi çeşitli zorunlu hallerde bu ribata sığınır. Bu ribat haddizâtında pek muhkemdir. Yüksekliğinden dolayı düşman eli değmekten emindir. Binaları geniştir. Şayet buraya asker incek olsa kaldırılabılır. Büyük padişah konya barındırabilir. Bana göre bu ribat, bu zâtın Mâverâünnehir aktarı ile Horasan'daki ribatlarının en değerlisidir. Bu zâtın Kuvâziyan'da da ribatları vardır. En güzelleri ise yoldan gelen kimselere yiyecek sunan Tirmiz'deki ribatlarıdır. Bu ribatlarda kalan fıkıh ve ilim talebelerine her dâim nafakaları gelir. Yine bu zâtın Tirmiz'de yaptırdığı bir bimaristan vardır. Bu bimaristanın masraflarına kifâyet edecek miktarda gelir getiren vakıflar tahsis etmiştir. Yine onun Şûman, Sarmenci ve Sağâniyan'da da ribatları vardır..."⁷²

Bu bölgede yaşayan nüfusun bir kısmının, nitelikli veya niteliksiz, hep birlikte

⁶⁹ Barthold, s.178.

⁷⁰ Barthold, s.183; Mez, s. 498, 527.

⁷¹ İbn Havkal, s. 158-159.

⁷² İbn Havkal, s. 154-155.

batıya, Anadolu'ya göçtüğünü ve kısa sürede burada ileri düzeyde bir medeniyet oluşturduğunu düşünürsek Horasan'ın ve oradan gelen nitelikli insanların bizim açımızdan neden önemli oldukları daha iyi anlaşılacaktır. Buradaki ribat örneğinin Anadolu'da kervansaraylar olarak devam ettirildiğini göz önüne alırsak, bunun pek çok alanda tekrarlandığını düşünebiliriz.